

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського
Навчально-науковий інститут фізичної культури та спорту

Кафедра ТМФВ

ЛЕКЦІЯ № 3

з дисципліни ПЕДАГОГІКА

тема: МЕТОДИ НАВЧАННЯ, ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА (2год.)

**для студентів II курсу
СТУПІНЬ БАКАЛАВРА**

Галузь знань 01 Освіта

Код та найменування спеціальності 014 Середня освіта

Предметна спеціалізація 014.11 Середня освіта (Фізична культура)

Освітні програми Середня освіта: Фізична культура, спортивно-масова
робота та туризм,

Середня освіта: Фізична культура та Захист Вітчизни

Галузь знань 01 Освіта

Код та найменування спеціальності 017 Фізична культура і спорт

Освітня програма Фізична культура і спорт: Тренер з видів спорту

Розробила:

к.п.н., доцент кафедри ТМФК

Литвиненко О.М.

Миколаїв – 2017

Мета: усвідомлення студентами сутності понять “закономірності навчання”, “принципи навчання”, “правила навчання”, “методи”, “прийоми”, “засоби” навчання, їх взаємозв’язок; засвоєння студентами різних підходів до класифікації методів навчання та вироблення у них уміння свідомого оптимального вибору методів навчання з урахуванням конкретних умов навчальної діяльності.

Обладнання: опорні схеми основних понять теми.

Ключові поняття: принципи навчання; правила навчання; принцип науковості, принцип систематичності й послідовності, принцип свідомості, принципи активності та самостійності у навчанні, принцип наочності, принцип ґрунтовності, принцип зв’язку навчання з практичною діяльністю, принцип доступності навчання та врахування індивідуальних особливостей учнів, принцип емоційності навчання; метод навчання; функція методу; засіб навчання; прийом навчальної діяльності; класифікація методів навчання; методи організації навчально-пізнавальної діяльності; методи стимулювання навчально-пізнавальної діяльності; методи контролю та самоконтролю у навчанні; мотив; стимул.

План

1. Закономірності, принципи і правила навчання.
2. Принципи навчання.
3. Методи і засоби навчання.

Рекомендована література

1. Алексюк А.Н. Общие методы обучения в школе. – К.: Радянська школа, 1981. – 206 с.
2. Волков И.П. Учим творчеству: Опыт работы учителя труда и рисования в школе № 2. – М.: Педагогика, 1986.
3. Ильин Е.И. Путь к ученику. – М.: Просвещение, 1988.
4. Касьяненко М.Д. Педагогика співробітництва. – К.: Вища шк., 1993. – Ч. III, розд. 4.
5. Педагогика /Под ред. Ю.К.Бабанського. – М., 1988. – Гл. 22.
6. Педагогика /За ред. М.Д.Ярмаченка. – К., 1986. – Розд.8.
7. Педагогический поиск /Сост.И.Н.Баженова. – М., 1988. – 472 с.
8. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студ. пед вузов: В 2 кн. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.
9. Фіцула М.М. Педагогика: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – К., 2000. – С. 121-149.
10. Шаталов В.Ф. Эксперимент продолжается. – М.: Педагогика, 1989.

1. Закономірності, принципи і правила навчання

Системотвірними дидактичними категоріями, які відображають цілісність педагогічного процесу, є закономірності і принципи навчання. Вони тісно пов’язані з основними компонентами навчального процесу: цілями

і завданнями навчання, змістом і формами його реалізації, методами і³ засобами, стимулюванням і результативністю навчання. Дидактичні закономірності як системо-твірні дидактичні категорії відображають суттєві та необхідні зв'язки між процесом навчання і соціальними процесами, а також зв'язки внутрішнього характеру (між метою і змістом, формами і методами). Принципи навчання визначають зміст, організаційні форми і методи навчального процесу відповідно до загальних цілей і закономірностей, регулюють основні компоненти процесу навчання. Загальна кількість принципів у дидактичній теорії чітко не визначена, оскільки наука постійно проникає у більш складні зв'язки і відношення між суб'єктами і компонентами процесу навчання. Правила навчання як окремі вимоги до викладання розкривають і конкретизують різні сторони принципів навчання, формулюються здебільшого в категоричній формі і вимагають від учителя безпосередніх дій. Знання типових ситуацій і методичних прийомів допомагає правильно оцінити конкретні умови навчання, прийняти адекватне ситуації рішення.

Зовнішні та внутрішні закономірності навчання

Навчальний процес є соціальним процесом, якому властиві специфічні закономірні зв'язки. Їх особливість полягає в тому, що ці закономірності проявляються не спонтанно, не з природною послідовністю, а реалізуються через свідому діяльність суспільних, колективних чи індивідуальних суб'єктів.

Закономірності навчання - суттєві, необхідні зв'язки між процесом навчання і соціальними процесами, а також зв'язки внутрішнього характеру (між метою і змістом, формами).

Основний напрям дослідження дидактичних закономірностей - відношення між власне дидактичними процесами і процесами формування особистості. Структуру взаємодії дидактичних закономірностей в їх соціальному, психологічному та інших аспектах розкрити складно, оскільки всі соціально важливі процеси впливають на навчання як детермінанти, механізми перетворення, регулювання тощо.

Між будь-якими явищами існують зовнішні і внутрішні зв'язки. Навчання здійснюється в тісному взаємозв'язку з усіма соціальними процесами, безпосередньо залежить від рівня розвитку суспільства. Це відображено у зовнішній **закономірності зумовленості**: перебіг і результати процесу навчання залежать від потреб суспільства і особистості, матеріально-технічних та економічних можливостей і умов (морально-психологічних, санітарно-гігієнічних, естетичних та ін.), у яких він відбувається. Для ефективного організування навчання необхідно враховувати потреби розвитку країни, ініціативи і творчості людей.

Усередині процесу навчання діють внутрішні закономірності, що відображають зв'язки між основними його суб'єктами і компонентами.

1. Єдність викладання і учіння. Ці два компоненти нерозривно взаємозумовлені, утворюють "клітину" навчального процесу. Викладання спрямоване на "перетворення" змісту навчання на зміст свідомості, на

властивості особистості. Діяльність учителя визначається об'єктивними⁴ (цілі навчання, умови його організування, засоби навчання і матеріально-технічне забезпечення, обсяг часу) і суб'єктивними (педагогічні та дидактичні можливості вчителя, рівень його майстерності, стиль викладання, комунікативні здібності тощо) чинниками. Основною характеристикою діяльності вчителя є його керівна роль у процесі навчання. Викладання передбачає зустрічний процес учіння (діяльність учня), під час якого відбувається формування особистості. Позиція учня в процесі навчання характеризується одночасно позиціями суб'єкта і об'єкта.

2. Взаємозалежність процесів навчання, виховання і розвитку. Навчання і виховання відіграють вирішальну роль у розвитку особистості; вони передують розвиткові, визначають його. Навчання має створювати зону найближчого розвитку дитини. Без навчання практично неможливо здійснювати виховання: знання певних норм моралі, поведінки допомагає результативно навчатися.

3. Взаємозалежність навчання і реальних навчальних можливостей учнів. Кожний вік характеризується специфічними особливостями.

Діти молодшого шкільного віку мають нестійку увагу, вони імпульсивні, швидко стомлюються, зате безпосередньо проявляють свої емоції, довіряють учителеві, відкриті і схильні до наслідування. Це потребує застосування в навчальному процесі пізнавальних ігор, урізноманітнення методів і форм організації пізнавальної діяльності.

Учням підліткового віку властиві активність і самодіяльність, прагнення до дорослості; їхні інтереси стають стійкішими; з'являється схильність до певної галузі знань і професій; вони цікавляться моральними проблемами, прагнуть до самостійності, а тому не сприймають настанов, нотацій; для них важлива громадська думка. Педагогу слід проявляти такт, виражену увагу до інтересів своїх вихованців.

Учні старшого шкільного віку чіткіше визначають свої життєві та професійні плани; вони незалежні у вчинках і судженнях, критично ставляться до оточення; краще керують своїми емоціями.

Знаючи вікові особливості, учитель добирає відповідні засоби, форми і методи навчання для ефективного засвоєння учнями знань, виховання в них позитивних моральних якостей і розвитку особистості.

4. Залежність ефективності навчання від єдності дій педагога з діями учнів. Якщо активність учителя і учня збігається, настає явище педагогічного резонансу. Навчання ефективно тоді, коли воно стимулює активність, самостійність учнів, потребу у самоосвіті.

5. Взаємозалежність завдань, змісту, методів і форм навчання. Навчальний процес починається з проектування його цілей і завдань. Цілі і завдання визначають засоби навчання, форми і методи. Зміст навчального матеріалу має забезпечувати повноту розв'язання завдань, він впливає на вибір методів, форм і технічних засобів навчання.

Закономірності процесу навчання враховують і **закономірності пізнавального розвитку особистості:**

1) засвоєння знань відбувається лише в активній пізнавальній та⁵ практичній діяльності особистості (С. Рубінштейн);

2) вищі психічні функції (абстрактно-логічне мислення, довільна пам'ять, воля, мовлення та ін.) виникають спочатку як форма взаємодії, співробітництва з іншими людьми і лише згодом стають внутрішніми індивідуальними функціями самої особистості (Л. Виготський);

3) пізнавальний розвиток - це послідовний процес закономірної зміни стадій, кожна з яких ґрунтується на попередній і є основою для наступної (Ж. Піаже);

4) пізнавальний розвиток відбувається тоді, коли знання особистості вступають у суперечність із практичним і пізнавальним досвідом (Ж. Піаже);

б) відсоток запам'ятовування навчального матеріалу обернено пропорційний його обсягові (Г. Еббінгауз);

б) розкриття внутрішньої структури, закономірностей організації знань сприяє кращому їх осмисленню і запам'ятовуванню (Дж. Брунер).

Отже, навчання, як і будь-який соціальний процес, охоплює не тільки цілеспрямовані види діяльності його суб'єктів, а й середовище, закономірності розвитку психіки і колективну свідомість. Незважаючи на те що навчання в багатьох своїх виявах є суб'єктивним явищем, воно підкоряється дії об'єктивних законів і закономірностей, які в соціальній сфері значно важче зафіксувати. Закономірності навчання мають імовірнісний характер і виявляються часто як тенденції розвитку дидактичних явищ. Водночас, попри те, що закономірності не містять прямих вказівок і рекомендацій, вони регулюють дидактичний процес, діяльність його суб'єктів. Закономірності є теоретичною основою для обґрунтування способів діяльності і поведінки вчителя й учнів.

2. Принципи навчання

Принципи навчання — це основоположні ідеї, вихідні положення, які визначають зміст, форми і методи навчальної роботи відповідно до мети виховання і закономірностей процесу навчання. Принципи навчання виконують регулятивну функцію з погляду моделювання дидактичних теорій і способу регуляції практики навчання. На них ґрунтуються підходи до навчання усіх дисциплін, визначаючи певною мірою їх зміст, засоби, прийоми навчальної роботи. Види принципів:

Рис. 1. Структура принципів навчання

Принципи тісно пов'язані із закономірностями навчання. Вони відображають дидактичні закони і закономірності. Останні об'єктивно існують і діють в навчальному процесі. На рівні гносеологічного явища принципи правильно відображають сутність законів і закономірностей навчально-виховного процесу, виконуючи суто регулятивну функцію.

На основі загальнодидактичних принципів розробляють принципи фахових методик. Тут відбувається певна конкретизація принципів вивчення окремих дисциплін з урахуванням їх особливостей.

У педагогіці була спроба сформувані так звані загальнопедагогічні принципи як уніфіковані основоположні ідеї педагогічної діяльності. Та навряд чи такий підхід можна назвати реалістичним.

Вимоги певних принципів реалізуються через систему правил. **Правила** — це регулятивні судження про конкретні дії вчителя та учнів з метою реалізації вимог того чи іншого принципу. Відомі педагоги-вчені Я.А. Коменський, К.Д. Ушинський та ін. схильні були виділяти такі правила. Розуміння їх особливо важливе для молодого вчителя. Дидактичні правила формулюються в імперативній формі, та в кожному разі вони мають відображати сутність конкретного процесу, його вимоги і вказувати на можливі шляхи, методи і прийоми їх реалізації у практиці навчання. У цьому певною мірою проявляється педагогічна майстерність учителя.

До кожного принципу можна визначити безліч правил. Тому далі, розглядаючи певні принципи, обмежимося лише невеликою їх кількістю.

Принцип науковості вимагає, аби виучувані учнями знання відображали досягнення сучасної науки і методи наукових досліджень. Учні мають засвоювати достовірні факти, явища, процеси, розуміти сутність науково обґрунтованих законів, особливості розвитку і становлення певних наукових відкриттів у їх історичному аспекті, бачити перспективи нових наукових пошуків. Важливо залучати школярів до самостійних досліджень, озброювати доступними методами дослідницької

роботи. Все це має передусім сприяти формуванню наукового світогляду⁷ вихованців.

З метою реалізації вимог принципу науковості варто використовувати такі правила.

1. Повідомляйте учням лише науково достовірні знання.
2. Показуйте шляхи і засоби наукових пошуків.
3. Систематично інформуйте учнів про нові наукові надбання у різних галузях наук.
4. Розкривайте перед учнями технологію і техніку наукових досліджень.
5. Знайомте вихованців із науковою термінологією, пояснюючи етимологічну сутність нових дефініцій.
6. Залучайте учнів до системи доступних наукових досліджень.
7. Боріться проти фетишизації в науці.
8. Розкривайте генезис наукових знань.
9. Вказуйте на перспективи і необхідність розвитку певних галузей науки.
10. Використовуючи систему наукових знань, дбайте про формування наукового світогляду вихованців.

Принцип систематичності й послідовності

Принцип систематичності і послідовності впливає з того, що пізнання навколишнього світу можливе лише у певній системі, і кожна наука становить систему знань, які об'єднані між собою внутрішніми зв'язками. Тому і цей принцип означає послідовне (з урахуванням логіки конкретної науки та віковими можливостями школярів) розгортання змісту знань, способів діяльності у навчальних програмах, підручниках, навчальних посібниках та ін., дотримання такого самого порядку засвоєння знань, формування вмінь та навичок. При цьому попередній рівень знань має виступати фундаментом ефективності засвоєння наступної частини знань. Тут має реалізуватися дія закономірності оволодіння знаннями в моделі концентричної спіралі.

Потреба дотримання систематичності і послідовності у навчанні зумовлена природою. Ще Я.А. Коменський зазначав, що якщо у природі все поєднано одне з одним, то і в навчанні треба пов'язати одне з одним так, а не інакше.

Досить образно і переконливо про важливість дотримання систематичності і послідовності у навчанні говорив К.Д. Ушинський: “Тільки система... розумна, що виходить із самої суті предметів, дає нам повну владу над нашими знаннями. Голова, наповнена уривчастими, незв'язаними знаннями, подібна до комори, в якій все в безладді й де сам господар нічого не розшукає; голова, де тільки система без знань, подібна до крамниці, в якій на скриньках є написи, а в скриньках порожньо”¹.

Реалізуючи вимоги принципу систематичності і послідовності, треба дотримуватись певних правил, частина яких була сформульована ще Я.А. Коменським, К.Д. Ушинським та іншими педагогами.

1. Вивчайте з учнями навчальний матеріал від близького до далекого,⁸ від легкого до важкого, від простого до складного, від відомого до невідомого.
2. Пам'ятайте, що система у змісті вимагає такої ж системи у вивченні.
3. Перед вивченням нового навчального матеріалу актуалізуйте опорні знання.
4. У процесі вивчення нового навчального матеріалу пропонуйте учням схеми, опорні сигнали, алгоритми, комп'ютерні програми.
5. Розділяйте зміст навчального матеріалу на логічно завершені частини, встановлюючи зв'язок між ними.
6. Повторюйте раніше вивчене, вводьте його у нові системні зв'язки.
7. Плануйте засвоєння учнями провідних ідей, не перевантажуючи їх несуттєвими елементами.
8. Учть учнів дотримуватися системи у самостійній роботі, озброюючи їх доступними алгоритмами.
9. Прагніть до відтворення раніше вивчених знань у певній системі.
Навчайте учнів систематизувати знання у своїх записах, озброюйте їх технікою такої роботи.

Принцип свідомості

Знання передати не можна. Вони стають надбанням людини лише в результаті самостійної свідомої діяльності. Свідоме учіння не може обмежуватися лише розумінням учнями необхідності вчитися, життєвої корисності знань. Більш важливим є усвідомлення сутності основних наукових понять. Для підтримання свідомості навчальної діяльності важливо розуміти її мету (важливість конкретних знань), бачити перспективу їх застосування. Аби учіння було свідомим, учні повинні володіти методами і прийомами навчальної роботи.

Для успішної реалізації вимог принципу свідомості навчання слід дотримуватися таких основних правил.

1. Забезпечуйте розуміння учнями потреби в конкретних знаннях, перспективу їх застосування.
2. Формуйте в учнів пізнавальні мотиви навчання.
3. Домагайтесь розуміння учнями сутності основних понять, явищ, логічних зв'язків між ними.
4. Залучайте кожен особистість до активної пізнавальної діяльності, всіляко заохочуючи щонайменші успіхи.
5. Учть учнів знаходити й виокремлювати в навчальному матеріалі головне, суттєве.
6. Створюйте умови для повсякденного застосування отриманих знань на практиці.
7. Якомога частіше створюйте ситуації для дії рушійної сили як на рівні оволодіння новими знаннями, так і для розв'язання практичних завдань.
8. Учть учнів аргументувати власні судження.
9. Зважайте на індивідуальні можливості учнів, їх пізнавальні інтереси.

10. Широко використовуйте різноманітні новітні технології і засоби⁹ оволодіння знаннями: опорні схеми, моделювання, дидактичні ігри, алгоритми, навчальні ситуації тощо.

Принципи активності та самостійності у навчанні

Процес оволодіння знаннями — це результат активної самостійної пізнавальної діяльності. Учитель не має змоги “передавати” знання. Він може лише спонукати учня до навчальної праці, озброїти методами такої роботи. Уже за своєю природою кожна дитина прагне до активної самостійної дії у будь-якій сфері діяльності. Не випадково малюкам властива фраза: “Я сам!” Це природне прагнення у процесі пізнання навколишньої дійсності виявити самостійність і активність. Тому вихователю будь-якого рівня (батькам, вихователям дитячих садків, учителям) треба зважати на це природне прагнення, не руйнуючи його, не намагатися підмінювати це прагнення дитини своїми діями, а всіляко підтримувати, заохочувати, підкреслювати результативність щонайменших дій вихованця.

Для розв’язання цього завдання можуть стати у пригоді певні правила.

1. Постійно дбайте про дотримання вимог природовідповідності у навчанні.
2. Формуйте пізнавальні мотиви навчання.
3. Залучайте учнів до різних видів самостійного опрацювання навчального матеріалу.
4. Озбройте учнів раціональними методами самостійної пізнавальної роботи.
5. Заохочуйте навчальну роботу учнів.
6. Перед виконанням кожної навчальної дії, операції визначайте мету завдання.
7. Змінюйте види навчальної діяльності.
8. Систематично аналізуйте навчальну роботу учнів, спрямовуйте її на розв’язання головних завдань.
9. Вчіть учнів розумових операцій.
10. Навіюйте учням віру і впевненість у своїх пізнавальних можливостях.

Принцип наочності

Принцип наочності постає, з одного боку, із закономірностей процесу пізнання, початковим компонентом якого є споглядання, а з другого боку, у процесі пізнання людина передусім використовує першу сигнальну систему. До того ж треба зважати, що на початковому етапі навчання (в дошкільному і молодшому шкільному віці мислення дітей характеризується конкретно-образними проявами).

Використання наочності у навчанні сприяє поєднанню конкретного з абстрактним, раціонального з ірраціональним, теоретичних знань з практичною діяльністю. Ще Я.А. Коменський стверджував, що все, що

тільки можна, треба надавати для сприймання органами відчуттів; це має стати для учителів золотим правилом.¹⁰

Виділяють такі основні види наочності: **натуральні об'єкти** (рослини, тварини, знаряддя праці тощо); **зображальні** (картини, муляжі, макети та ін.); **схематичні** (схеми, діаграми, карти, графіки тощо).

Щоб принцип наочності навчання знаходив своє впровадження у конкретний процес, треба дотримуватися ряду правил.

1. Пам'ятайте, що наочність не мета, а лише засіб досягнення певної мети.
2. Не забувайте народну мудрість: “Краще раз побачити, ніж сто разів почути”.
3. Використовуйте засоби наочності для створення проблемних ситуацій.
4. Учть учнів спостерігати, встановлювати логічні зв'язки між предметами, явищами.
5. Використовуючи наочні посібники у процесі пояснення нового навчального матеріалу, показуйте їх поступово, вводячи до логічної структури навчального матеріалу.
6. У процесі використання наочних посібників пропонуйте учням спочатку розглянути в цілому, потім — за структурою з виділенням головного і другорядного, на кінець — знову в цілому.
7. Не використовуйте на уроці надто багато наочних посібників: це веде до розсіювання уваги учнів.
8. Під час використання наочних посібників актуалізуйте чуттєвий досвід учнів, спирайтеся на сформовані в їхній уяві картини й образи, що виникли раніше.
9. Враховуйте вікові можливості учнів: від предметної наочності в молодших класах поступово переходьте до символічної в середніх та старших.
10. Опановуйте техніку і технологію використання технічних засобів навчання.
11. Старанно і завчасно готуйте пристрої для використання у класі різних видів наочності.

Принцип ґрунтовності

Навчання має сенс, якщо учні ґрунтовно засвоюють необхідні знання, на основі яких у них формуються уміння та навички. Ґрунтовними знаннями слід вважати такі, які добре усвідомлені, систематизовані, пов'язані з практикою, стають надбанням довготривалої пам'яті. Добре засвоєні знання є не лише ті, що включені у фонд пам'яті, а передусім ті, що стали інструментом мислительної діяльності. Міцне засвоєння головного, суттєвого, що є передумовою подальшого просування у навчальному процесі, приносить радість учневі, стимулює пізнавальну діяльність, виступає важливим фактором інтелектуального розвитку.

Правила забезпечення ґрунтовності знань такі.

1. Пам'ятайте, що людина має природну здатність забувати. Щоб знання¹¹ стали ґрунтовними, постійно дбайте про їх підкріплення.
2. Нові знання систематично використовуйте у різноманітних навчальних ситуаціях.
3. Ґрунтовність знань, формування їх на основі умінь і навичок — результат самостійної розумової праці кожного учня. Створюйте оптимальні умови для праці кожного вихованця, помічайте перші успіхи, заохочуйте.
4. Озбройте учнів методами і прийомами самостійної навчальної роботи.
5. Спонукайте до міцного засвоєння того навчального матеріалу, який є ґрунтом для наступних кроків у пізнавальній діяльності.
6. Зважайте на потенційні розумові можливості кожного учня і на цій основі визначайте види й обсяг навчального матеріалу для запам'ятання.
7. Якомога частіше залучайте учнів до різних видів навчальної діяльності.
8. Домагайтесь від учнів достатнього рівня ґрунтовності знань, умінь і навичок шляхом організації самостійної праці і лише потім спонукайте до їх відтворення.
9. Озбройте учнів технікою розумової праці.
10. Створюйте на уроці вдалі ситуації, які сприяють формуванню позитивних емоцій вихованців. Постійно підтримуйте мажорний тон: це сприяє кращому запам'ятання навчального матеріалу.
11. Систематично й об'єктивно оцінюйте результати навчальної праці учнів.

Принцип зв'язку навчання з практичною діяльністю

Навчання лише тоді буде успішним, коли кожна особистість постійно відчуватиме користь здобутих знань у задоволенні життєвих потреб. Адже мета усіх навчальних закладів — підготовка людини до продуктивної праці, до активної, свідомої діяльності у сфері створення духовних і матеріальних цінностей.

Принцип зв'язку навчання з життям ґрунтується на ґносеологічних, соціологічних і психологічних закономірностях. Ось лише окремі з них: практика — поштовх до пізнавальної діяльності і одночасно критерій перевірки істинності знань; практична діяльність — ефективний засіб формування особистості; здатність учня на основі отриманих знань успішно вирішувати життєві проблеми — джерело задоволення і одночасно поштовх до навчальної діяльності.

Правила реалізації вимог принципу зв'язку навчання з життям такі.

1. Нагадуйте учням, що найважливіша життєва необхідність людини — оволодіти певною сумою знань, умінь та навичок — є і передумовою успішності життєдіяльності.
2. Приступаючи до вивчення конкретного матеріалу, переконайте учнів у життєвій важливості цих знань.

3. Спирайтесь на попередній життєвий досвід школярів.
4. Переконайте школярів, що поштовхом до наукових відкриттів є життєві потреби.
5. Знайомте учнів з новими технологіями продуктивної праці, розв'язанням нових проблем на основі наукових надбань.
6. У процесі вивчення нового навчального матеріалу звертайтеся до прикладів навколишнього природного і виробничого середовищ.
7. Залучайте учнів до розв'язання проблемно-пошукових задач па виробничу тематику.
8. Поєднуйте розумову діяльність з практичною, яка якнайкраще сприяє засвоєнню знань, формуванню умінь і навичок.
9. Широко використовуйте різноманітні види екскурсій на природу, на виробництво. Пояснійте дії наукових законів у різних сферах природи, виробництва, соціальних процесах.
10. Заохочуйте і високо оцінюйте вміння учнів розкрити механізм дії певних законів у виробничих процесах, життєдіяльності людства.

Принцип доступності навчання та врахування індивідуальних особливостей учнів

Принцип доступності навчання ґрунтується на необхідності зважати на природні особливості і можливості учнів певних вікових груп, не забуваючи про індивідуальні особливості фізичного і психічного розвитку кожної особистості. Реалізуючи вимоги цього принципу, учитель не повинен підпорядковуватись наявному рівню фізичного і соціально-психічного розвитку, а вести за собою, розраховувати на близьку зону розвитку.

Доступність визначається віковими можливостями учнів з погляду типових особливостей фізичного, психічного і соціального розвитку. Але пропонувані навчальні завдання не повинні бути легкими, бо інакше вони не сприятимуть розвитку особистості, не зможуть стимулювати цей розвиток. Вони мають бути такими, щоб учні певної вікової групи справлялися з ними при достатньому напруженні фізичних і психічних сил. Легкість не сприяє активності. Долаючи значні труднощі під час навчання, особистість відчуває певне задоволення не лише від оволодіння певною сумою знань, але й від психологічного відчуття подолання труднощів.

Важливо враховувати індивідуальні особливості учнів щодо їх фізичного і психічного розвитку: стан здоров'я, темперамент, увага, пам'ять, інтереси тощо. На цій основі має забезпечуватися диференційований підхід до конкретних учнів щодо визначення змісту й обсягу навчального матеріалу, індивідуальних завдань та ін.

У колективі класу навчаються учні з різним рівнем інтелектуальних можливостей, не кожна дитина у сфері розумової діяльності може досягти високих успіхів навіть при достатньому напруженні своїх сил. Тому для вчителя так важливо проявити педагогічну майстерність, щоб забезпечити соціальну справедливість, не допустити морального приниження тих учнів, які відчувають значні труднощі у навчанні.

Існують певні правила реалізації вимог принципу доступності і врахування індивідуальних особливостей.¹³

1. Наполегливо вивчайте типові особливості фізичного і психічного розвитку учнів певних вікових груп.
2. Всебічно вивчайте і намагайтесь знати індивідуальні особливості анатомо-фізіологічного і соціально-психічного розвитку кожного учня. Пам'ятайте настанову К.Д. Ушинського: якщо педагогіка хоче виховувати дитину у всіх відношеннях, то вона повинна також знати її у всіх проявах.
3. Зважайте на думку Я.А. Коменського: усе, що підлягає вивченню, має бути розподілено відповідно до віку так, щоб пропонувалося для вивчення лише те, що доступне для сприймання і розуміння.
4. Зміст навчального матеріалу і засоби навчання мають випереджати розвиток учнів, бути розрахованими на найближчу зону розвитку конкретного учня.
5. Враховуйте рівень навченості учнів, володіння методами навчальної діяльності.
6. Створюйте ситуацію достатньої фізичної і психічної напруженості кожного учня у процесі оволодіння знаннями.
7. Дотримуйтесь правила засвоєння знань за допомогою “маленьких кроків” з поступовим переходом до “великих кроків”.
8. Не поспішайте у вивченні нового навчального матеріалу. Лише переконавшись, що учні усвідомили попередню частину знань, переходьте на вищу сходинку.
9. Турбуйтеся про культуру педагогічного мовлення з погляду виразності, логічності, дотримання логічних і психологічних пауз, темпу, ритму відносно до віку вихованців.
10. Намагайтесь не повідомляти істину, а організовувати учнів для її самостійного відкриття.
11. Готуйте для учнів диференційовані й індивідуальні навчальні завдання.
12. Постійно схвалюйте і заохочуйте навчальну працю учнів; особливу увагу приділяйте тим, хто відчуває труднощі у навчанні.

Принцип емоційності навчання

Принцип емоційності навчання впливає з природи розвитку й діяльності особистості. Емоції (під лат. *emoveo* — хвилюю, збуджую) — особливий вид психічних процесів і етапу, пов'язаний з інстинктами, потребами і мотивами, які проявляються у формі безпосередніх переживань (задоволення, радості, страху та ін.) і впливають на життєдіяльність людини. Емоції, на думку С.Л. Рубінштейна, суттєво впливають на протікання діяльності; вони відіграють роль внутрішньої спонукальної сили у навчальній діяльності. У цьому разі треба мати на увазі позитивні емоції. Емоції страху, ненависті та іншого не відіграють роль спонукального заряду у навчанні. Навпаки, вони гальмують дії, активність думки.

Успішність навчання більшою мірою зумовлюється почуттям¹⁴ впевненості учнів у своїх силах, прагненням подолати повні труднощі у навчанні, задоволенням у досягненні поставленої мети.

У системі колективної навчальної діяльності важливо підтримувати позитивні емоції, забезпечувати мажорний тон. Це знімає м'язове напруження, психологічні гальмування, “розкріпає” особистість.

Учитель на коліноному уроці має виступати своєрідним камертоном мажорного тону навчальної діяльності учнів. Для цього визначені певні правила.

1. Готуючись до уроку, продумуйте засоби і прийоми піднесення позитивних емоцій учнів.
2. Заходьте до класу з посмішкою. За основу спілкування оберіть демократичний стиль.
3. Постійно виявляйте свою повагу й інтерес до учнів.
4. Не вдавайтесь на уроці до крику, грубощів у спілкуванні з учнями.
5. У вирішенні конфліктних ситуацій використовуйте гумор, прийом заміни (включення в іншу активну діяльність).
6. Умійте жартувати, підтримувати здоровий гумор учнів.
7. Частіше вдавайтесь до “психологічного погладження” учнів за їх успіхи у навчанні. Пам’ятайте: “Боги і діти живуть там, де їх хвалять”.
8. Не дорікайте учням за їх помилки у навчанні і поведінці. Оцінюйте вчинки, дії, а не особистість.
9. Використовуйте на уроках музику, поезію.
10. Вселяйте учням віру у власні сили, можливості досягнення успіхів у навчанні.
11. Не вдавайтесь до залякувань, погроз, виставлення негативних оцінок.

3. Сутність методів, прийомів і засобів навчання

Методи навчання (від гр. *теїюаоз* — спосіб пізнання, шлях дослідження) — це упорядковані способи діяльності вчителя й учнів, спрямовані на ефективне розв’язання навчально-виховних завдань. У методах навчання виокремлюються два види: метод навчання як інструмент діяльності вчителя для виконання керівної функції — *научіння*, а також метод навчання як спосіб пізнавальної діяльності учнів з оволодіння знаннями, уміннями і навичками — *учіння*. Загальні методи навчання є багатомірним педагогічним явищем, що містить у собі ряд аспектів: гносеологічний (відповідність закономірностям пізнання); логіко-змістовний (використання методів навчання відповідно до законів мислення і змісту навчального матеріалу); психологічний (врахування психологічних механізмів пізнання); педагогічний (досягнення навчальної мети).

Прийоми навчання — це складова методу, певні разові дії, спрямовані на реалізацію вимог тих чи інших методів. Поняття методу і прийому розрізняються за цільовим призначенням. Метод — для забезпечення

широких дій (розкриття змісту матеріалу, з'ясування суті питання); а¹⁵ прийом — лише разова дія.

Засоби навчання — це великий обсяг навчального обладнання, що використовується у системі пізнавальної діяльності (книги, картини, зошити, письмове приладдя, лабораторне обладнання, технічні засоби навчання та ін.).

Методи навчання є системними об'єктами, які об'єднують ряд взаємопов'язаних дій вчителя й учнів, спрямованих на виконання освітньої, розвиваючої, виховної і контролюючої функцій.

Методи навчання можна розглядати, виділяючи в них внутрішній і зовнішній бік. Логічно обумовлену структуру методів навчання досить вдало змоделював А.М. Алексюк¹ (рис. 2.19).

Класифікація методів навчання

В дидактиці існують різні підходи до класифікації методів навчання. Поширеними є класифікації методів за джерелом знань (Д.О. Лордкіпанідзе, Є.Я. Голант, Н.М. Верзілін та ін.); за характером логіки пізнання (І.Я. Лернер); за рівнем проблемності засвоєння знань і рівнем учіння (М.І. Махмутов); на основі цілісного підходу до процесу (Ю.К. Бабагіський); А.М. Алексюк пропонує здійснювати класифікацію методів навчання за найістотнішою, докорінною ознакою, що “проблему системи методів навчання слід розв'язувати не шляхом якоїсь єдиної класифікації, що була б оптимальною для всієї системи навчання, а шляхом створення і науково-теоретичного обґрунтування цілого ряду класифікації, які б у сумі своїй оптимально відображали завдання і зміст цілісного навчального процесу у сучасній школі”. Тому існують класифікації методів передусім за джерелами знань і розумової діяльності в процесі учіння.

Учитель має розуміти суть різних підходів до класифікації методів, але найперше — мати у своєму арсеналі велику кількість цих методів, аби вдало й ефективно використовувати їх у навчально-виховному процесі залежно від дидактичної мети і функціональної спрямованості (рис. 2.20).

Методи навчання за джерелом знань

Поділ методів за зовнішніми проявами їх форм, тобто за джерелами інформації, яку засвоюють учні, є найбільш поширений і

зрозумілий. На основі такого підходу виділяють три групи методів навчання: словесні, наочні, практичні, які наведено на рис. 2.21.¹⁶

Розповідь — це метод навчання, який передбачає оповідну, описову форми розкриття навчального матеріалу з метою спонукання учнів до створення в своїй уяві певного образу. Інколи цей метод називають “малювання словом”. Метод розповіді використовують на всіх рівнях навчання, але найчастіше — у молодших класах на уроках читання, природознавства, образотворчого мистецтва тощо.

Пояснення — вербальний метод навчання, за допомогою якого учитель розкриває сутність певного явища, закону, процесу. Він ґрунтується не стільки на уяві, скільки на логічному мисленні з використанням попереднього досвіду учнів. Наприклад: пояснення сутності граматичних категорій іменника, спадковості, обміну речовин і т. ін.

Бесіда передбачав використання попереднього досвіду учнів з певної галузі знань і на основі цього залучення їх за допомогою діалогу до усвідомлення нових явищ, понять або відтворення уже наявних. З погляду на це виділяють два види бесід: евристичну і репродуктивну. Наприклад, учитель на основі вивченого учнями матеріалу про закони гідростатики має намір підвести їх до розуміння основ кораблебудування, зокрема дії підводного човна. Або: учні прочитали біографію Т.Г.Шевченка, учитель ставить запитання з метою з'ясування того, як учні засвоїли інформацію з цієї теми. За місцем у навчальному процесі виділяють такі види бесід: вступна, поточна і підсумкова.

Лекція — це метод навчання, за допомогою якого учитель у словесній формі розкриває сутність ряду явищ, наукових понять, процесів, які знаходяться між собою в логічному зв'язку, об'єднані загальною темою. Лекція використовується, як правило, в старших класах і вищих навчальних закладах. Окрім навчальних лекцій, які використовуються в навчальних закладах, є публічні *лекції*.

Окреме місце у навчальному процесі посідає інструктаж. Він передбачає розкриття норм поведінки, особливостей використання методів і навчальних засобів, дотримання техніки безпеки напередодні, використання їх у процесі виконання навчальних операцій. Це важливий етап у підході до оволодіння методами самостійної пізнавальної діяльності. Важливо, щоб учні розуміли не лише що треба робити, але і як це роботи.

Чільне місце у групі словесних методів в посідає метод роботи з книгою. Приналежність його до цієї групи дещо умовна. Учні повинні розуміти, що основне джерело отримання наукової інформації — не вчитель, а книга. Тому так важливо навчити учнів методам і засобам самостійної роботи з книгою: читанню, переказу, виписуванню, складанню плану, рецензуванню, конспектуванню, складанню таблиць, схем та ін.

Неможливо говорити про ефективність навчання без широкого¹⁷ використання наочних методів. Вони зумовлені діалектичними закономірностями пізнання і психологічними особливостями сприймання.

Наочні методи передбачають, передусім, використання демонстрації та ілюстрації. Слід зауважити, що ці методи можуть використовуватися як прийоми щодо реалізації вимог інших методів.

Демонстрація — це метод навчання, який передбачає доказ предметів і процесів в їх натуральному вигляді, динаміці.

Ілюстрація — метод навчання, який передбачає показ предметів і процесів у їх символічному зображенні (фотографії, малюнки, схеми, графіки та ін.).

Ці методи суттєво схожі між собою в етимологічному плані.

Спостереження як метод навчання передбачає сприймання певних предметів, явищ, процесів у природному і виробничому середовищі без втручання у ці явища і процеси.

Усі методи цієї групи тісно взаємопов'язані. Використання у навчальному процесі тих чи інших методів зумовлено різними факторами; психологічними особливостями учнів певного віку, дидактичними цілями, рівнем матеріального забезпечення навчальних закладів.

Досить суттєвим щодо використання наочних методів навчання є володіння технологією демонстрації та ілюстрації. Особливої уваги вимагає використання технічних засобів навчання і зокрема комп'ютерної техніки. Усі ці питання мають детально *розглядатись* у процесі вивчення фахових методик.

Практичні методи навчання спрямовані на досягнення завершального етапу процесу пізнання. Вони сприяють формуванню умінь і навичок, логічного завершення ланки пізнавального процесу відповідно конкретної теми, розділу.

Лабораторний метод передбачає організацію навчальної роботи з використанням спеціального обладнання та за визначеною технологією для отримання нових знань або перевірки певних наукових гіпотез на рівні досліджень.

Практична робота спрямована на використання набутих знань у розв'язанні практичних завдань. Наприклад, виготовлення моделі певного пристрою на уроках трудового навчання.

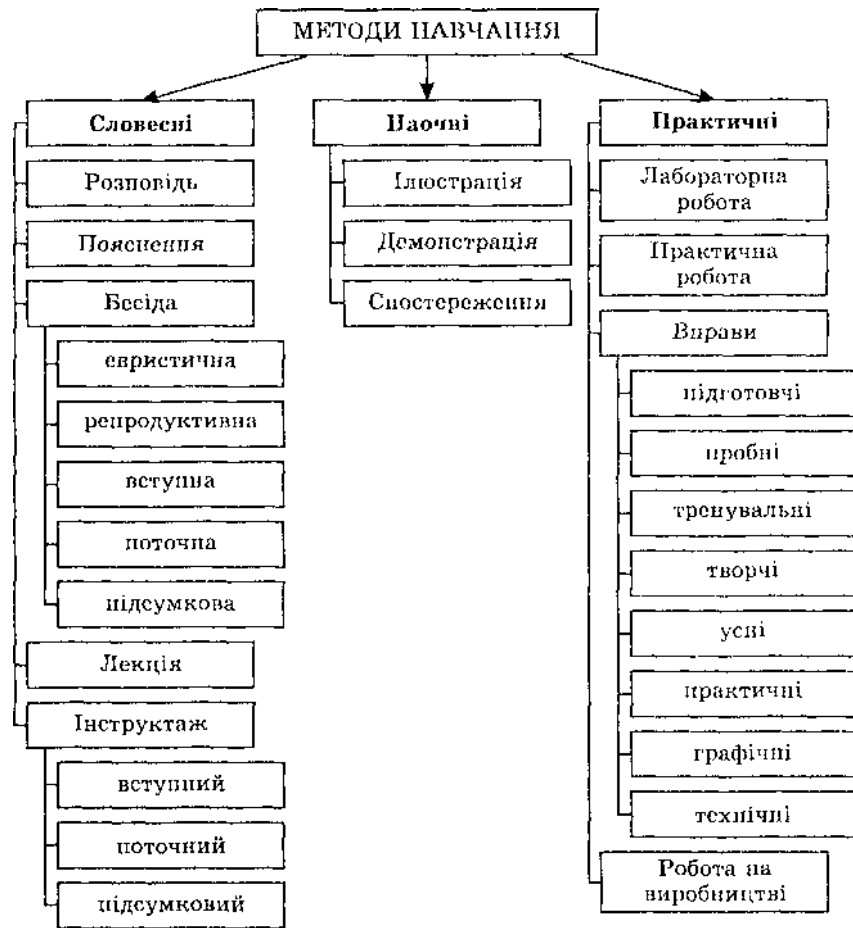
У шкільній практиці значне місце посідають вправи. **Вправа** — це метод навчання, який передбачає цілеспрямоване, багаторазове повторення учнями певних дій чи операцій з метою формування умінь та навичок.

У дидактиці за характером навчальної роботи виділяють різні види вправ: письмові, графічні, технічні та ін. Щодо навчальної мети виділяють такі різновиди вправ: підготовчі, пробні (попереджувальні, коментовані, пояснювальні), тренувальні (за зразком, за інструкцією, за

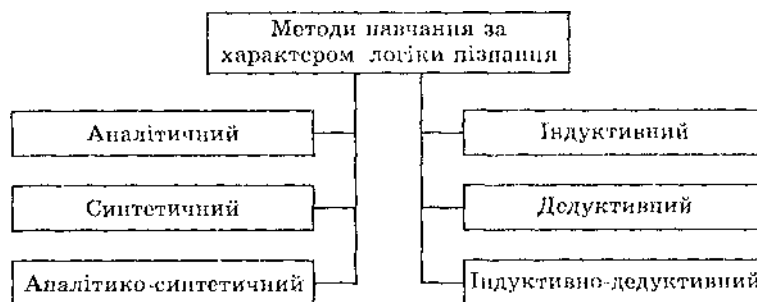
завданням без докладних вказівок), творчі. Вибір системи вправ¹⁸ зумовлюється дидактичними завданнями, особливостями фізичного і психічного розвитку дітей певного віку. Варто уникати застосування одноманітних вправ механічного характеру, оскільки вони швидко стомлюють учнів і не сприяють підтриманню їхніх навчальних інтересів. Різноманітність вправ, їх творчий характер, навіть ігрова спрямованість позитивно впливають на підтримання інтересу до навчальної діяльності. Кількість вправ має бути достатньою і уміло розподіленою в часі, щоб вміння і навички були стійкими.

Використовуючи практичний метод, варто зважати на ряд передумов, необхідно: забезпечити розуміння учнями сутності наукових знань як базового компонента практичної діяльності; озброїти учнів алгоритмами застосування знань відповідно до дидактичної мети; створити оптимальні умови для самостійної діяльності кожного учня у процесі формування умінь і навичок. Адже уміння і навички — це результат індивідуальної дії кожної особистості.

Виробничо-практичні методи спрямовані на залучення учнів до процесів застосування теоретичних знань у продуктивній праці. Це специфічна діяльність учнів, а тому й різновиди цих методів специфічні, оскільки вони залежать від виду конкретної праці, обладнання, соціально-природних умов та ін. Але вони мають виступати передусім як інструмент самостійної виробничої праці кожного учня. Виробничо-практичні методи можуть бути ефективними за умов оптимального поєднання з іншими методами (словесними, наочними та ін.).

Методи навчання за характером логіки пізнання

Основним “інструментом” пізнання є мозок людини. Тому у навчальному процесі природно використовуються методи, які властиві логіці. Це — аналіз, синтез, індукція, дедукція. Вони можуть діяти у певному взаємозв’язку (рис. 2.22).

Аналітичний *метод* передбачає мислительне або практичне розкладення цілого на частини з метою виокремлення суттєвих ознак цих частин. Але це лише початковий компонент пізнання. Наприклад, у мові є загальне поняття “слово”. У процесі пізнання у слові виділяють його частини: основу і закінчення, корінь, префікс, суфікс, знайомляться із сутністю цих морфем, їх значенням у словобудові.

Для розуміння цілісності явища, сутності певного поняття необхідно переходити до наступної логічної операції — синтезу.

Синтез — це метод, який передбачає теоретичне або практичне поєднання виділених аналізом елементів чи властивостей предмета, явища в одне ціле. Синтез є органічним продовженням аналізу і може *ґрунтуватися лише на аналізі*. Це гносеологічна закономірність навчального процесу. Отже, у процесі пізнання конкретного предмета, явища, категорії є діалектична взаємодія і взаємообумовленість аналізу й синтезу. Наприклад, для засвоєння у повному обсязі поняття “іменник;” спочатку учні засвоюють загальне значення іменника, потім виділяють і усвідомлюють сутність його категорій (рід, число, відміну, відмінок), а на заключному етапі шляхом синтезу піднімаються на більш високий рівень розуміння сутності цих мовних категорій.

Поряд з аналізом і синтезом у процесі пізнання використовуються такі логічні методи, як індукція і дедукція.

Індуктивний метод передбачає вивчення предметів, явищ від одиничного до загального. У результаті розуміння сутності ознак, властивостей одиничних предметів чи явищ, понять є можливість усвідомити суттєві, типові закономірності чи властивості однопорядкових предметів або явищ. *Проте*, використовуючи індуктивний метод, не варто змушувати завчати велику кількість одиничних понять, а лише ту інформацію, що дасть змогу виділити у споріднених поняття суттєве, загальне, типове.

Дедуктивний метод передбачає вивчення навчального матеріалу від загального до окремого, одиничного. Учні знайомляться із загальною закономірністю, а потім на основі цієї закономірності, правила, закону характеризують інші явища, предмети. Індуктивний і дедуктивний методи перебувають у діалектичному взаємозв'язку.

Методи навчання за логічними ознаками не відокремлені від методів навчання за джерелами знань. У процесі використання словесних, практичних та наочних методів учитель й учні не можуть обійтися без індукції, дедукції, аналізу й синтезу.

Методи навчання за рівнем самостійної розумової діяльності

Ефективність навчання багато в чому залежить від способу організації мислення. Залежно від рівня розумової активності учнів виділяють такі методи навчання: проблемний виклад (проблемно-інформаційний), частково-пошуковий, дослідний метод (рис. 2.23).

Використання цих методів ґрунтується на послідовній і цілеспрямованій постановці перед учнями проблемних задач, розв'язуючи які, вони під керівництвом учителя активно засвоюють нові знання. Використовуючи ці методи, необхідно зважати на дотримання таких основних вимог: висунення пізнавальних задач відповідно до змісту

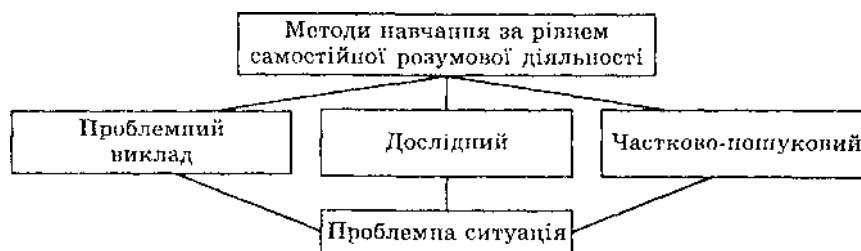
навчального матеріалу та вікових особливостей учнів; висунення гіпотез, мобілізації резерву знань та способів пізнання; залучення учнів до активної пізнавальної діяльності; аналіз і оцінку результатів навчальної роботи.

Проблемний виклад передбачає створення вчителем проблемної ситуації, допомогу учням у виокремленій та “прийнятті” проблемної задачі, використання словесних методів (пояснення, розповіді, лекції) для активізації розумової діяльності учнів, спрямованої на задоволення пізнавального інтересу, шляхом отримання нової інформації. Класичний приклад використання проблемно-інформаційного методу навчання — лекції К.А. Тімірязева з курсу “Життя рослин”.

Частково-пошуковий метод спрямований на залучення учнів до пошуків шляхів, прийомів і засобів розв’язання пізнавальної задачі. Для забезпечення дієвості цього методу необхідне: створення проблемної ситуації і спонукання учнів до розуміння і “прийняття” пізнавальної задачі; керівництво процесом пошукової мислительної діяльності учнів — з використанням системи логічно вмотивованих запитань; стимулювання і схвалення пізнавальної діяльності учнів у процесі розв’язання навчальних завдань; аналіз успіхів і помилок, труднощів під час розв’язання задач.

Дослідний метод спрямований на залучення учнів до самостійного розв’язання пізнавальної задачі з використанням необхідного обладнання. Для ефективності цього методу варто дотримуватися певних вимог: створення проблемної ситуації; керівництва учнями при виокремленні пізнавальної задачі; спонукання учнів до пошуків гіпотези, перевірки її достовірності; надання допомоги учням у пошуках ефективних методів і резерву знань, необхідних для розв’язання задачі; орієнтації учнів на проведення досліджень і систематизацію результатів проведеної роботи; включення учнів у самостійний аналіз ходу та результатів дослідної роботи.

Проблемні методи навчання тісно пов’язані з іншими методами навчання, вони знаходять своє відображення у словесних, наочних та практичних методах (рис. 2.24).

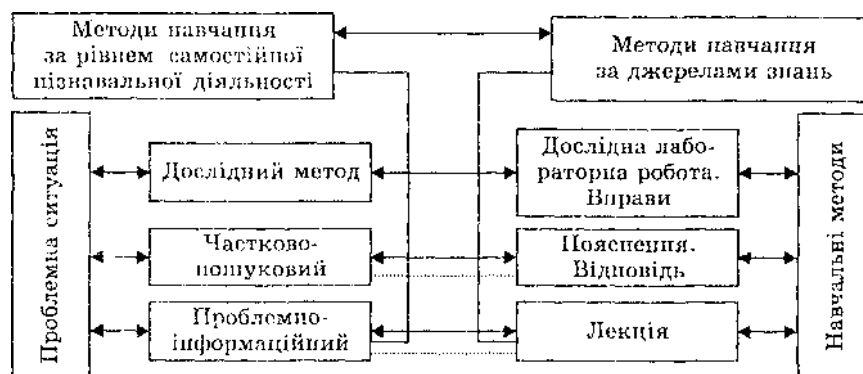
Вибір методів навчання

Методи навчання як своєрідний комплект інтелектуального інструментарію пізнавальної діяльності учителя і учнів не є алгоритмізованими одиницями, оскільки педагогіка є наукою і мистецтвом одночасно, тому і підхід до вибору методів навчання має ґрунтуватися на творчості педагога, з одного боку, і відповідати вимогам принципу системності, з іншого боку. По-перше, методи навчання повинні мати такі

основні ознаки: бути певною мірою способом руху пізнавальної діяльності учнів; визначати логічний шлях оволодіння знаннями, уміннями і навичками; відігравати роль інструменту, обміну Інформацією між учасниками навчального процесу; бути регулятором пізнавальної діяльності учнів; сприяти стимулюванню учіння; бути способом аналізу й оцінки навчальної діяльності. По-друге, необхідно забезпечувати системність у підході до вибору тих чи інших методів, глибоко розуміючи внутрішні зв'язки і взаємозалежність між ними на рівні функціональних ознак.

Критеріями вибору методів навчання є: 1) провідні завдання виховання особистості; 2) мета і завдання навчання взагалі і конкретного етапу зокрема; 3) закономірності і принципи навчання; 4) зміст навчального матеріалу; 5) навчальні можливості школярів; 6) наявність засобів навчання; 7) психолого-педагогічні можливості педагога.

Отже, методи навчання не можна сприймати (і використовувати) як рецепт для розв'язання навчальних завдань, тому що, як наголошував К.Д.Ушинський, важливий не сам метод, а ідея, що закладена в ньому. Отже, лише творча мудрість учителя, яка опирається на наукові засади, може забезпечити оптимальний підхід до використання методів навчання з метою підвищення ефективності як наuczіння, так і учіння.

Запитання для самоперевірки

1. Від яких критеріїв залежить доступність навчального матеріалу?
2. Що таке система й системність засвоєння знань?
3. Які існують вимоги до реалізації принципу систематичного навчання?
4. Які чинники впливають на оптимізацію навчального процесу?
5. Назвіть головний принцип наочного навчання.
6. Яка сутність принципу пізнавальної активності учнів?
7. За яких міркувань учнів можна вважати, що в них пробудився пізнавальний інтерес до навчальної теми?
8. Якими засобами можна сформувати стійкі пізнавальні інтереси у школярів?
9. Що розуміють під «індивідуалізацією навчання»?

10. Реалізація принципу індивідуального підходу через глибоке вивчення²³ особистості дитини.